

Les polítiques del lloc a les illes Balears: identitat, medi ambient i territori

Joaquín Valdivielso Navarro*
Universitat de les Illes Balears

El dia 22 de juliol de 1999, Francesc Antich prenia possessió de la presidència del Govern de les Illes Balears. Al seu discurs d'investidura, en presentar la seva agenda política, assenyalava:

Un altre fonament de la iniciativa del Govern serà el redisseny definitiu del *model territorial* i l'assumpció d'un compromís ambiental de la més alta qualitat. Ja hi ha a les nostres Illes un consens social generalitzat per acceptar que, en una economia turística com la nostra, el *paisatge* i el *medi ambient* en són la base econòmica i de desenvolupament futur. [...] El redreçament del nostre país passa, inexorablement, per allò que és més essencial: la *terra*, el nostre fràgil i sovint malmenat *territori*. [...] Respectem *la nostra terra*, respectem *el nostre paisatge*, respectem el medi ambient perquè son les claus dels països moderns i avançats. El medi ambient serà pel nou Govern una política de polítiques. [...] Els ciutadans de les Illes Balears hem sofert en els darrers anys una sensació d'ofegament originada per la massificació urbanística i el creixement turístic sense límits. Hem de créixer econòmicament, però *sense consumir ni un pam més de territori*. (Antich 1999, èmfasis afegits)

És evident que, sense entrar a avaluar les polítiques concretes en què es desplejava aquest punt del seu programa o el seu nivell de compliment els anys posteriors, sense fer un anàlisi comparativa entre aquesta agenda i la dels governs precedents —cap d'aquestes qüestions són objecte d'aquest treball—, crida l'atenció el lloc central que hi ocupa el que anomenaré la “qüestió territorial”, o, si es vol, la forma particular en què la problemàtica ambiental és discursivament construïda a les illes Balears —i aquests sí són l'objecte d'aquest treball: (a) d'entrada, el paper central que té —“política de polítiques”;

* Membre del Grup de recerca en Política, Treball i Sostenibilitat <<http://www.uib.es/depart/dfi/pts/index.html>>.

(b) en segon lloc, la via per la qual assoleix aquesta centralitat —fruit d'un "consens social"; (c) no menys, l'experiència a la qual respon el consens a l'àmbit no ja de la política en el sentit convencional, sinó de la societat civil —"la sensació d'ofegament" induïda turística-urbanísticament; (d) quart, la imbricació de paisatge-territori-terramedi ambient com un tot problemàtic unitari; (e) la seva articulació en termes identitaris, referits a allò "nostro" —"la nostra terra", "el nostre paisatge"; (f) finalment, la dialèctica d'aquest nucli totalitzador en termes de "consum", un consum que s'ha d'acabar, sense impedir, no obstant això, el creixement econòmic.

Prenc aquestes paraules com a representatives de la forma dominant en què la dialèctica entre identitat, medi ambient i territori s'ha articulat discursivament a les Illes durant les darreres dècades, durant la seva *turistització*. Això val a dir que no cal entrar a discutir el programa polític que diu promoure —aquesta no és ara la qüestió—, per cobrar consciència de les estratègies argumentatives i dels recursos conceptuals amb els quals la societat balear repensa la seva identitat en un context nou de mutació estructural, que és la qüestió que tractaré, de forma sintètica. Per fer-ho cal, primer, un aclariment metodològic i, en segon lloc, una justificació d'aquest objecte d'estudi.

Respecte del primer, em refereixo amb el terme "discurs" no a una narració estructurada argumentativament en forma, per exemple, d'un parlament —aquest seria un discurs en el sentit en què un discurs d'investidura ho és—, sinó en el sentit en què es fa servir el terme en les ciències socials, la filosofia i els estudis literaris i culturals durant les darreres dècades, dins el marc del que s'ha anomenat gir lingüístic o hermenèutic. La categoria "discurs" és, en aquest segon sentit, especialment controvertida i polisèmica. Per evitar dificultats que no poden ser tractades aquí adientment, entenc per discurs, fent servir una definició laxa, un horitzó de sentit articulat simbòlicament en el llenguatge. Un discurs, així, aglutina no només una ontologia, un sèrie d'entitats poblant el nostre món —com ara paisatge, terra o territori, o com ara, per posar altres exemples, Pachamama, esperit o espai vital—, sinó també valors, principis, imatges i relacions o associacions, que se'ns fan parcialment visibles en el que és dit, en allò que els actors diuen, escriuen o expressen, però que només es fan

més o menys intel·ligibles en relació al context i les pràctiques dels actors. En aquest sentit la qüestió ambiental és construïda discursivament.

Respecte del segon, la societat balear és molt més que un petit món, o, al inrevés, un gran *resort* turístic, a la Mediterrània occidental. És un epítom, un condensat, un gresol de les principals tendències evolutives que defineixen el conflictiu entre tradició i modernitat, particularment en allò que afecta el substrat geofísic, l'espai material o contorn ambiental per les quals discorren. Trobarem pocs exemples a l'àmbit de les anomenades societats occidentals on la vertiginositat i transcendència del moviment de la modernitat globalitzada assoleixi les dimensions del cas balear, i a on els processos de modernització per la via del desenvolupament postindustrial mostrin tan a les clares les seves llums i les seves ombres, en les dimensions no sols ambientals sinó a la vegada culturals, socials, polítiques i econòmiques. És un cas paradigmàtic però al temps extraordinari per pensar en les polítiques del lloc.

Per il·lustrar aquest magna de mutacions es seguirà l'ordre següent: en primer lloc, es fa una síntesi del principals canvis estructurals en la seva dimensió ambiental; en segon, presentarem una proposta de tipologia per enquadrar la construcció discursiva que ha donat resposta als canvis esmentats; finalment, considerarem els seus lligams amb la visió dominant de la identitat en relació a la qüestió ambiental.

El context¹

La metàfora segons la qual la modernització turística a les Illes ha tingut lloc en forma d'explosions o *booms* conserva tot el seu vigor, sempre que advertim que no han estat només booms turístics sinó també urbanístics i immobiliaris. Em referiré, seguint un esquema canònic, als tres booms clàssics —o, si se vol, als tres “moments” de la era turística balear—, afegint-los un quart i darrer, del qual en

¹ Les idees exposades en aquesta secció són una versió resumida i actualitzada de treballs anteriors (Valdivielso, 2005; Riutort; Valdivielso, 2004), on es poden trobar referències bibliogràfiques detallades.

aquest moment vivim la rissaga. La dimensió dels impactes sobre el paisatge i el territori d'aquest procés tan accelerat i mancat de previsió i regulació varen ser tals que el terme “balearització” es va incorporar als manuals de geografia tant com al sentit popular com a sinònim de desenvolupament caòtic.

S'ha d'advertir també, no obstant això, que es va produir una primera emergència turística, un primer boom o, almenys, protoboom, en les primeres dècades del segle xx, quan a la societat balear es donaven simultàniament fortes tendències modernitzadores a l'àmbit social, polític i econòmic, que varen quedar en general, malauradament, interrompudes per les guerres mundials i amputades dramàticament pel franquisme. Poca memòria en va quedar després, d'aquest moment pioner del turisme, del qual ens interessa, emperò, retenir-ne el caràcter classista i romàntic —dins del flux creixent de turisme sentimental aristocràtic— i l'expectativa dels viatgers de recuperar el paradís perdut visitant terres primitives de virtuts pressuposadament genuïnes i originàries.

Però allò que tècnicament s'anomenen “booms” ens remet a l'espiral d'expansions i contraccions econòmiques lligades a la substitució dels sectors econòmics tradicionals per un monocultiu turístic que va arrancar els anys seixanta amb la inserció dels mercats locals en l'economia europea, de la mà de l'aparició de la societat del consum —més pròpiament dita del “consumisme”— i la incorporació de l'oci de vacances al paquet de drets al benestar. Amb la crisi del petroli, a principis dels setanta, s'entra en la fase descendent, per obrir-se un segon boom amb la reestructuració del capitalisme durant els anys vuitanta, que va decaure de nou, amb la crisi de l'any noranta-dos, per refer-se en un tercer moment d'expansió que arribà pràcticament al final de segle. Aquesta seqüència va quedar magistralment teoritzada en la seva expressió espacial i geogràfica per Nofre Rullan (1999) a partir de la noció de “model territorial”, Rullan identifica per a cada moment del cicle un patró particular d'ordenació dels impactes ambientals, els canvis territorials i els moviments

demogràfics:² 1) un primer boom turístic d'urbanització intensiva però concentrada del litoral i de direcció vertical en forma d'alts hotels; 2) un segon boom de difusió més dispersa i horitzontal en *aparthotels* i urbanitzacions; 3) i un tercer, ja dins el marc de la globalització, que colonitza l'interior de les Illes en construccions residencials. En l'època en què els geògrafs crítics reflexionaven sobre aquest procés, es demanaven per la forma que prendria el nou cicle expansiu, i fins i tot es va aventurar la possibilitat d'un quart moment expansiu "gasós", basat en l'economia del coneixement i en l'expansió turística dels nous emporis turístics balears cap al exterior.

La hipòtesi d'un boom gasós desmaterialitzat no s'ha vist confirmada, ja que 4) el darrer cicle ha estat tan sòlid com els anteriors, malgrat l'expansió, s'ha sostingut en la borratxera urbanisticoespeculativa, i no tant turística, que s'ha tancat amb la crisi de la bombolla financera mundial de l'any 2008. A les Illes ha anat de la mà d'una trama de corrupció sistemàtica vinculada a la construcció sota el lideratge dels caps dels partits conservadors Jaume Matas i Maria Antònia Munar, que tenia lloc al temps que es donaven mobilitzacions ecologistes paral·leles sense precedents a les illes de Mallorca i Eivissa. El que sí s'ha confirmat és l'expansió internacional de les empreses transnacionals turístiques balears, i l'exportació del seu model de perifèries de plaer governades per les noves classes consumistes i el capitalisme global, amb grans costos ambientals i socials (Buades 2006).

Al final d'aquest procés, concentrat en un període de poc més d'una generació, el paisatge tant natural com humà de les Illes s'ha transformat radicalment. La configuració del turisme anomenat "de sol i platja" com a principal activitat econòmica de la qual depenen tres quarts del producte interior brut, ha abolit el paisatge natural dominat per l'activitat agrària i el paisatge social relativament homogeni en termes culturals i lingüístics. Amb el canvi de segle, Palma, el gran nucli urbà de les Illes, era la segona ciutat del món més motoritzada. La població s'ha doblat en nombre, superant el milió de

² El cas de Menorca no s'ajusta a aquest esquema, ni a bona part de l'anàlisi que ve a continuació, no sols per la especificitat de la "via menorquina de creixement", sinó també per marcades diferències culturals, socials i polítiques.

residents, amb la taxa més alta de totes les comunitats autònomes quant a residents estrangers. El visitants anuals, al voltant dels 11 milions, multipliquen per vint els que arribaven a inicis dels anys seixanta —només durant el primer boom, el nombre de visitants es va multiplicar per sis. Les diferents onades migratòries fan que prop de la meitat de la població resident sigui immigrant de primera o segona generació.

En aquest article vull destacar no tant els factors estructurals d'aquest procés, estudiats especialment per economistes i geògrafs, com tres factors de tipus sociocultural que ens ajudaran a interpretar llur construcció discursiva. D'una banda, el turista i, més concretament, la visió del turista, va entrar a formar part del món viscut del balear, com una forma d'experimentar l'espai físic i valorar-lo en relació a l'oci consumista. En segon lloc, des del mateix inici es varen donar mobilitzacions ecologistes —més bé de caràcter conservacionista—, pioneres per comparació al que es donava a la societat espanyola, que varen aconseguir un alt grau de suport popular, i que varen ser el bressol d'allò que el senyor Antich considera, crec que oblidant els sectors més conservadors i neoliberals, un "consens social". Per la seva part, aquests moviments socials varen tematitzar formes d'experimentar l'entorn biofísic alternatives a la turística, reconstruint un sentit comú tradicional amb demandes democràtiques. Finalment, en tercer lloc, aquests canvis al nivell de l'experiència viscuda van entrar en sinergia amb els imperatius estructurals — influència dels promotors turístics i urbanístics, necessitat d'assegurar els jaciments de negoci i trobar-ne de nous, etc.— i, en un context en què la modernització democràtica del postfranquisme ho anava permetent, les institucions locals van impulsar mesures reguladores territorials i urbanístiques, també capdavanteres almenys en comparació al seu entorn sociopolític. En tot cas, les respostes administratives i legislatives de cada moment expansiu han tingut lloc enmig d'exigències contradictòries entre els interessos, sovint enfrontats, de diferents sectors econòmics, com ara constructors front a hotelers (Amer 2006), i les noves cultures de l'espai, també enfrontades.

El discurs territorial: trets generals

Les reaccions davant d'aquest procés s'han expressat en l'aparició d'una nova cultura ambiental iniciada en l'àmbit de la societat civil i que, amb el temps, ha estat el principal factor de mobilització social. Fins fa molt poc, fins a l'explosió de la corrupció i la crisi financera, ha estat el tema central de debat a l'àmbit polític. Sense dubte, l'experiència d'un canvi d'època i d'una acceleració de la història immanejable amb les institucions i valors preturístics ha estat el motor impulsor de tot tipus de representacions a l'àmbit del imaginari social. Sens dubte, hi ha hagut una forma predominant de traducció discursiva, la territorial, plasmada paradigmàticament en la citació d'Antich amb què obríem aquestes pàgines.

Una anàlisi de discurs superficial als principals agents mediadors en la construcció de la consciència col·lectiva —mitjans de comunicació, líders culturals, partits polítics, associacions, investigadors— permet identificar els principals recursos utilitzats:

- Una *ontologia* o sèrie d'entitats dominada per les figures “territori”, “límits” i “població”, i, en segon ordre, “destrucció”, “ciment”, “urbanitzacions”, i tota una sèrie d'espais naturals identificats al voltant de topònims (es Trenc, sa Dragonera, Cabrera, ses Salines, etc.), “poble”, “terra”, “paisatge”, “llengua”. De forma predominant aquests termes també s'associen amb possessions: el “nostro” territori, la “seva” llengua, el “seu” paisatge. A un tercer nivell s'han popularitzat també categories més tècniques com ara “model territorial” o “model de desenvolupament”.
- Una sèrie de *relacions* actives plantejades en dicotomies entre, d'una banda, “destrucció”, “patiment”, “ofec”, “saturació”, “creixement”, “insostenibilitat”, “especulació”, i, d'una altra, “estima”, “cura”, “respecte”, “formes de vida plenes”.
- Com a *subjectes* destaquen, també en el marc d'una lògica binària, “noltros”, “lo nostro”, “les nostres illes”, “indígenes”, “nadius”, front a “ells”, “extracomunitaris”, “immigrants”, “guiris”, “forasters”, “colons”.

- Finalment, al nivell de *figures retòriques* destaquen metàfores que personifiquen o subjectivitzen el territori que, així, “es consumeix”, “empitjora”, “es salva” o “es beneficia” —en breu explicaré per què consider que aquestes expressions són metafòriques.

Durant les darreres dues dècades, el diagnòstic segons el qual s'està consumint excessiu territori, que, per tant, s'hauria de protegir, salvar, conservar o preservar, ha centrat els conflictes ambientals i el debat sobre el desenvolupament a les Illes, fins i tot per a aquells que s'han oposat a reconèixer límits en el consum de territori o, que, si els han acceptat, els rebaixen respecte d'on els situen els agents conservacionistes i ecologistes.

S'ha de tenir en compte que aquesta és la trama de nocions que articula el discurs hegemònic sobre la qüestió ambiental i que, en aquest sentit, articula la comunicació a la esfera pública. Ha estat assumida també als llenguatges especialitzats de la política o de la ciència, en diferents escoles d'economistes, geògrafs, sociòlegs o historiadors. Igualment s'ha de destacar que el seu origen rau en la creativitat del *milieu* de la societat civil autònoma, particularment en les campanyes i mobilitzacions populars i les associacions que les han canalitzat, especialment pel Grup d'Ornitologia i Defensa de la Naturalesa (GOB). Es pot dir també que aquesta tematització de la qüestió ambiental en forma de discurs territorial s'ha expressat de forma semblant en conflictes socioambientals a altres indrets del Llevant peninsular. Finalment, s'ha de tenir en compte que aquest discurs ha evolucionat, integrant elements d'anàlisi estructural, com ara posicions crítiques amb la globalització, incorporant espais de reivindicació urbans i, en darrer terme, proposant una agenda alternativa al “consum de territori” en positiu i només en forma de rebuig.

A l'hora d'articular l'horitzó de sentit que fa coherents discursos com aquest, és inevitable reflexionar al voltant de la dialèctica de la modernitat i la seva expressió en processos de modernització i desenvolupament i com, reactivament, es reivindica la tradició premoderna o preturística.

Ja havíem fet referència al turisme sentimental aristocràtic en els moments pioners del fenomen turístic a Balears, insuflat de sensibilitat decimonònica i descregut de les promeses del progrés. L'imaginari protoecologista que apareix els segles xviii i xix, i que estrictament hauria de ser descrit com a conservacionista, està marcat per la subjectivitat del burgès i noble postil·lustrat del romanticisme, en general classificada com a "emotiva" o "emocional". En realitat, la descripció de l'estètica conservacionista està en deute, d'una banda, amb el neoclassicisme i la seva reconstrucció arcàdica del paisatge salvatge pintoresc, i, d'altra, amb l'expectativa de transcendència i absolut en allò bell i sublim. Òbviament, va lligar amb facilitat amb l'emergència dels idearis nacionalistes, fusionant pàtria, poble o revolució amb imatges icòniques de referents al medi natural —encara que trobarem fàcilment símbols semblats també carregats políticament a qualsevol moment històric. A dia d'avui, aquests referents d'experiència estètica del paisatge han reviscolat com un mitjà per fomentar actituds responsables vers l'herència ambiental per la via emotiva: familiaritat, evocació, sentit de la llar o fins i tot de la transcendència o sacralitat, d'una banda, es contraposen a sentiments d'alienació, soledat i anomia pròpies de la modernització (Español-Echániz 2010: 42). Des d'un punt de vista social, aquesta lògica binària contempla també, a l'altre extrem, la dialèctica de la comunitat, calenta, densa, nominal en front de la societat, freda, dispersa, anònima a on 'tot el que és sòlid s'esvaeix en l'aire', segons la famosa fórmula de Marx.

Els valors naturals d'especial arrelament en la consciència col·lectiva a l'hora de representar el patrimoni tenen una qualitat singular de cara a representar els canvis com a amenaces. Remeten a una història natural sotmesa a lleis geobiològiques que transcendeixen i a la vegada emmarquen la història social, que li és autònoma i respecte de la qual són un punt fix, un centre. No és casual, per tant, que cobrin força no només aquells grans "monuments" naturals que en la visió decimonònica dominaven —com ara els grans cims que contempla extasiat l'excursionista de Friedrich i que Nietzsche va prendre com a panoràmica del superhome, grans fenòmens geològics i climàtics— sinó més encara aquells que remetent a formes de vida natural: espècies i entorns ecològics que es mantenen i reproduïen

per segles. Així, el puig de Gernika, el Teide o —tornant al nostre cas d'estudi— el cap de Formentor, reflecteixen fins i tot menys que l'arbre de Gernika, el centenari arbre Drago a Tenerife, o el pi de Formentor, l'existència de valors naturals que no són sols paranys sinó formes de vida inserides en la història natural.

Des del punt de vista d'aquesta continuïtat transhistòrica no és gens difícil establir un contrast entre l'harmonia, la singularitat i l'estabilitat del passat i el *totum revolutum* del present indiferenciat. Aquest contrast és especialment fort en la fase actual de la modernitat globalitzada, vista com a especialment volàtil, lleugera, transicional o líquida. Al estudis culturals i a la estètica del medi ambient, en l'estela de la nova teoria social, es destaca sovint —i fins i tot es lloa— el caràcter homogeneïtzador del present: acceleració, dissolució del lloc, precarietat, fragmentació, descentració, banalització. En la lectura més reactiva, inspirada en la fenomenologia i la crítica de la raó moderna, es retorna al diagnòstic contramodern del període d'entreguerres que fa de la modernitat una racionalitat purament instrumental el domini de la qual, desplegat en relacions i actituds cosificades i en artefactes tecnocientífics que substitueixen artificialment la grandesa natural (Medina 2010: 101), buida de sentit l'experiència, deshumanitzant l'acció d'habitar i convertint-la en un pur fer.

Aquesta dimensió dels processos en marxa és especialment visible al cas de les Illes, com anunciàvem abans, tant en l'aparició d'una nova cultura del espai com en la seva traducció espacial. Ens trobam així, pel que fa al primer, amb subjectivitats desarrelades que es mouen emancipades del lloc, no només per part del turista, sinó no menys per a les formes de comportament que se segueixen dels valors individualistes i possessius de les velles classes aburgesades, ara estesos també a les classes populars. El nou subjecte es converteix no tant en un habitant com en un espectador que “consumeix” experiències a la carta en un escenari construït, i ja no transcendent, per ser reproduït, clonat, repetit, estandarditzat. Francesc Muñoz (2010) fa servir dos conceptes molt ajustats al respecte: el paisatge “urbanalitzat”, de trànsit, en règim de *take away*, efímer però alhora similar morfològicament a qualsevol altre, a ulls del “transumer” o *transumidor*, el consumidor mòbil aterritorial que experimenta el món des de la finestreta del cotxe i que articula la seva consciència a partir

del *lounge* d'un aeroport, un *spa*, un *resort*, un centre comercial, i que se sent ciutadà del món en tant que deslocalitzat.

El geògraf Joan Nogué ens dona la clau de la segona qüestió —i la vegada ens permet tornar al nostre argument—, la traducció espacial de la nova cultura: es tracta de 'l'emergència de territoris sense discurs i de paisatges sense imaginari [...] Es miri com es miri, mai abans havíem estat capaços de consumir tant territori en tan pocs anys i mai abans havíem transformat aquest territori amb tanta rapidesa' (2010: 128).³ Fixem-nos en com Nogué ens du de nou al territori com a clau per a fer intel·ligible i, a la vegada, avaluable des d'un punt de vista normatiu, el procés: el territori que es consumeix és el territori amb sentit, història, arrelat a un imaginari, front a un territori, que continua d'alguna manera existint, però que no és propi d'un món viscut més que de forma híbrida, inaprehensible, incoherent, desordenat. En realitat Nogué, com molts d'altres vinculats a disciplines de les ciències de la vida i de la terra, està fent servir l'eix interpretatiu de l'experiència estètica del paisatge —sentit/buidor— remetent-lo a la categoria "territori". Simultàniament, emperò, fa servir el de la geografia:

Fins fa molt poques dècades, els diferents usos del sòl tenien uns límits relativament nítids [...] La zonificació característica del paisatge tradicional s'ha transformat radicalment i ha derivat cap a una gran dispersió d'usos i cobertes del sòl. L'antiga zonificació s'ha difuminat, s'ha perdut la claredat en la delimitació zonal, la compacitat s'ha romput i ha aconseguit imposar-se un paisatge molt més complex, un paisatge de transició, un paisatge híbrid, la lògica discursiva del qual és de molt més difícil aprehensió, fins al punt que ens obliga a preguntar-nos sovint si el *genus loci* corresponent no ha fugit d'ell; si no haurem canviat realment de lloc, de país. (Nogué 2010: 129)

Les paraules de Nogué capten de forma exemplar la simultaneïtat d'accepcions en el discurs territorial, la convivència d'eixos interpretatius diferents sota la superfície comuna del seu lèxic: l'experiència estètica o existencial sacsejada —per 'la desagradable

³ Totes les traduccions de citacions són de l'autor.

sensació de confusió, d'insensibilitat, de desconcert'—; la seva correlació amb canvis en la vida del lloc —el seu *genus loci*, el seu esperit del lloc que s'esvaeix—; el seu contorn comunitari —el seu país (que Nogué fa servir, en tot cas, de forma analògica inspirat per *El passat és un país estrany*, de David Lowenthal); i la substitució en els usos del sòl i l'estructura espacial. Tot això és el territori.

No se'ns hauria d'escapar, en tot cas, la gran novetat que l'ús de la categoria de territori implica per comparació al conservacionisme postil·lustrat. El conservacionista estava inspirat per dues comprensions de la naturalesa pròpies de l'imaginari dels segles xviii i xix: la de naturalesa com a matèria inert, *res extensa* cartesiana, desproveïda de significat, esperant ser conquerida i manipulada, contra la qual vol vindicar la naturalesa com a força vital, voluntat, desig, subjectivitat transcendent. El territori del nostre discurs, al contrari, està inspirat per les ciències naturals hereves de l'evolucionisme, i en particular de l'ecologia. És a dir, no tant per una idea de naturalesa com per la de medi ambient, ecosistema, biosfera. És una novetat cabdal, que fa del discurs del territori no ja un discurs necessàriament conservacionista sinó, almenys quan el territori remet als cicles geobiològics, ecologista. Així, la idea que el territori és consumit serveix com a expressió metafòrica que permet unificar, amb eines discursives més arrelades al sentit comú que no les categories tècniques de la ecologia, tot un seguit d'impactes ambientals que sí es consumeixen i que a més ho fan d'una forma que no és reproductible a llarg termini: energia, aigua, minerals, biodiversitat, hàbitats naturals, serveis naturals com ara la funció d'embornal o capacitat d'assimilar residus, o, simplement, el clima.

El territori consumit és, des d'aquesta perspectiva, un termòmetre ecològic d'ús popular, que permet articular simplificadament un diagnòstic tècnic sobre l'evolució dels complexos sistemes naturals. Per aquesta raó, el GOB, la principal associació ecologista de les illes Balears, podia denunciar que el president Antich havia incomplert la promesa del seu discurs d'investidura de no consumir 'ni un pam més de territori', sense haver de fer referència als eixos interpretatius estètic/existencial o comunitari/patriòtic. La seva crítica se sosté en criteris ecològicogeogràfics, basats en anàlisis estadístiques: el nou boom de

la construcció ha consumit i desprotegit centenars d'hectàrees de territori als poc mesos de legislatura (GOB 2007). Es tracta, en definitiva, del territori com a recurs escàs, o, millor dit, com a compendi de tendències en l'ús de recursos i serveis ecològics, i de límits definits a partir de categories tècniques.

La dificultat, i alhora la virtut, d'aquest ús de la categoria territori és que, a priori, els límits definits coincideixin amb els límits administratius del espai en què es fa l'apel·lació pública a no consumir més territori, al nostre cas, la comunitat autònoma balear i les seves illes en particular. Ara bé, la majoria de recursos naturals són importats i, per tant, ens remeten a límits supralocals. El que sí està estrictament localitzat és el territori urbanitzat, i més encara a espais insulars, permetent retenir la imatge de límit de forma més intuïtiva al menys a territoris petits que no la referència a categories més abstractes com la de planeta Terra. Aquí radica bona part de la vida conflictiva d'aquesta accepció del territori com a recurs: sintetitza el consum de recursos i serveis ecològics els límits dels quals no es fan intel·ligibles més que amb una perspectiva supralocal o fins i tot ecológicoplanetària, però el remet a la seva plasmació en el territori local, sobredimensionant així aquells impactes més visibles de forma immediata localment respecte d'aquells altres que poden ser transferits cap a l'exterior. Segons la geografia crítica, les Illes requereixen a hores d'ara més de sis arxipèlags equivalents en bioproduktivitat al territori biofísic que anomenam "illes Balears" —dos dels quals estarien dedicats a satisfer la demanda turística (Murray et al. 2005). Aquesta és la transferència o importació de sostenibilitat que l'expressió consum de territori no ajuda a veure.

En síntesi, podem dir que sota el predomini de la visió territorialitzada amb què s'ha construït discursivament la problemàtica ecológicoambiental a les Illes jeuen diferents eixos interpretatius que donen accepcions, i no una única comprensió, del que és el territori que es consumeix: un recurs natural —o, més bé, una variable sintètica dels impactes ambientals i del grau de sostenibilitat ecològica—; un món viscut tradicional i habitable que es veu colonitzat per la modernitat, que es sent perdre de forma traumàtica; una comunitat essencial i unitària, cultural, lingüísticament i

moralment lligada a la terra, abanderada per les seves senyes paisatgístiques.

Dues cultures de l'espai	
	
<p>Promoció del <i>transumidor</i> en una campanya institucional per a l'ampliació de la xarxa viària</p>	<p>Territorialització dels límits en una campanya d'oposició a un dels projectes de la nova xarxa</p>

El discurs territorial i la identitat

El lligam entre les polítiques del lloc i les polítiques d'identitat a les Illes ha estat consubstancial a la construcció del discurs territorial des de la seva aparició. Alguns dels vectors d'aquesta coimbricació han estat ja suggerits o són fàcils d'intuir arran del que hem presentat fins ara: la identificació dels subjectes a partir de la distinció *in-out* —“noltros”/ells, nadius/externs—; l'associació entre un país, poble o comunitat preturística arrelada i una cultura territorial conservacionista; la referència als indrets emblemàtics de la memòria històrica —paisatges i topònims— profanats per la urbanització; la relació entre saturació i augment poblacional causat per les onades migratòries propiciades pels booms turístics; i la connotació evident que el terme territori té de frontera politicoadministrativa. Altres vectors tenen a veure amb la força del nacionalisme i el regionalisme progressistes en el *milieu* de la societat civil autònoma des del anys setanta —aleshores sovint en la clandestinitat sota el règim franquista—, i la seva projecció en associacions i partits polítics, del

que va emergir el primer ecologisme illenc, així com amb els canals privilegiats de transmissió i reproducció que ha tingut als espais socials on ha estat hegemònic o com a poc determinant: educació reglada, medi cultural, recerca universitària en ciències socials, naturals i de la terra, etc. Com a corol·lari, la lluita contra el centralisme i l'etnocentrisme espanyolista del franquisme i el neoconservadorisme ha dut simultàniament a una assumpció de competències legislatives i executives en matèria cultural i lingüística tant com en ordenació territorial, urbanística i ambiental. Es pot dir que la identitat que s'ha tematitzat de forma predominant combina referents d'història local insular —i no tant del conjunt de l'arxipèlag— amb el marc ideològic del nacionalisme catalanista.

El nucli de la *liason* entre discurs territorial i identitari jau en la idea que la identitat nacional i la defensa del territori es reforcen mútuament. Protegir el territori —en alguna de les accepcions a què hem fet esment— suposa reforçar costums, valors i institucions propis en front dels que vénen imposats des de fora, que el destrueixen; i, inversament, les maneres de fer locals autòctones tendeixen a conservar un territori del que depenen més que no els visitants o forasters, més imbuïts de la cultura del *transumidor* i de la recerca d'un profit a curt termini, al qual seguirà un nou trànsit o retorn als seus orígens. Així, la major sensibilitat amb el territori es donaria sota l'hegemonia cultural o de govern nacionalista.

Aquest territorialisme identitari s'ha traduït en ocasions en postures obertament xenòfobes que han estigmatitzat "l'altre" com a responsable de la destrucció territorial i de la cultural a un temps, i que han dut a reafirmacions de la identitat ètnica, amb eslògans com "som mallorquí de soca a arrel", front els immigrants d'origen peninsular, ocupats principalment en els sectors de la construcció i l'hoteleria durant els primers booms turístics, la "indústria dels forasters"; els visitants però sobretot els residents europeus, especialment els de classe alta del que es va anomenar la "petita alemanya" o el "*bundesland* número 17", Mallorca; i els immigrants extracomunitaris dels dos darrers booms, molt visibles com a mà d'obra de la darrera explosió constructora. No obstant això, s'ha de remarcar que aquestes expressions no han tingut fins ara major repercussió en la vida social, prou tolerant i acostumada a la multiculturalitat. És més, el discurs del

territori ha tingut la virtut que abans just havíem suggerit, de, gràcies a la seva polisèmia, articular aliances a l'àmbit de la societat civil entre grups socials que es poden sentir apel·lats per algunes de les acepcions de la categoria "territori", i no d'altres, coincidint, en tot cas, en el projecte de rebuig del model de desenvolupament convencional i d'articulació d'una alternativa ecologista o conservacionista. Així, no és estrany que actors com ara els sindicats de classe a les Illes, poc proclius al catalanisme, s'hagin sumat a aquesta aliança proterritorial; o que cada vegada sigui més freqüent la incorporació de "nous" residents als quadres de les organitzacions ecologistes —que, així i tot, continuen estant subrepresentats en relació a l'estructura demogràfica.

Deixant de banda aquesta perspectiva, hi ha en tot cas raons d'interès per problematitzar el discurs del territori a partir de certs elements explícits en la seva versió identitària. Montserrat Alcaraz (2008), en un breu article en què es demana retòricament per 'la possibilitat d'una perspectiva nacionalista (o indigenista?)' per al moviment ecologista,⁴ n'identifica les claus principals:

- (a) El recurs als sentiments i l'afecció cap a la terra com a catalitzador de la consciència ambiental, de forma que 'sembla òbvia la relació entre amor al *país* i la seva realitat física' (2008: 9, l'èmfasi és a l'original), estructurat al voltant "d'arrels" indígenes.
- (b) Com a correlat de l'anterior, l'analogia, tan comú en l'anomenada ecolingüística, entre desaparició de les llengües, i les cultures en general, i les espècies vives, o, en altres termes, entre diversitat cultural i biodiversitat.
- (c) La compatibilitat entre l'autodeterminació política i econòmica i alguna forma de solidaritat ecològica.
- (d) Com a correlat, un rebuig explícit de la ciutadania del món, del cosmopolitisme i el desplaçament de la identitat ètnica —plantada

⁴ En realitat Alcaraz (2008) orienta la seva reflexió com una crítica a un treball previ en què defensàvem la tesi de la hegemonia del discurs territorial (Riutort; Valdivielso 2004), que aquí present actualitzada. Intent així també assumir i respondre en part als seus comentaris crítics, encara que no entraré en les seves desqualificacions.

a la “nostra terra”— per una identitat més cívica-planetària —de la Terra.

Comencem per les dues primeres. L’associació sentiment-comunitat-harmonia, com el seu anvers de raó-societat-caos, té mil expressions en la cultura balear, particularment en la literatura. La imatge de la dissolució d’un país de valors solidaris que es veu colonitzat per l’altre va reviscolar, inicialment amb les claus del romanticisme conservador, als anys seixanta. Valgui com a representant *La nació dels mallorquins* de Josep Melià el 1965, quan ni es podia imaginar la dimensió extraordinària dels canvis per venir. En aquesta perspectiva es parteix d’una sèrie de pressupostos que dificulten la comprensió del discurs territorial contemporani: la pretensió que el sentiment de la pàtria és preeminent; la homogeneïtzació d’aquest sentiment al si d’un col·lectiu; la comprensió d’aquest col·lectiu com a comunitat densa orgànica; la remissió per defecte als moments idiosincràtics del passat. En tots ells subjeu a la vegada el supòsit que la identitat cultural informa la consciència conservacionista. Crec que el retraïment del nacionalisme a les Illes que Alcaraz lamenta al seu article té molt a veure amb la pervivència encara a dia d’avui d’alguna forma d’aquests elements.

Cal tenir en compte que l’emotivitat assumida remet a un horitzó de transcendència —que en el romanticisme era una reformulació de la pretensió d’allò absolut heretada de la teologia— de difícil calat a les formes de consciència d’un cosmos secular com el de la societat balear contemporània. Del caràcter substancialment conflictiu i escindit del món balear preturístic, per la seva part, ja donen compte els estudis historiogràfics i antropològics socials. Respecte dels referents idiosincràtics, sense cap dubte han estat l’esperó de lluites senyeres que han obert la via a formes de regulació i protecció, però ho han fet a costa de jerarquitzar els àmbits de la responsabilitat ambiental, facilitant la constitució de zones sacrificades ambientalment, particularment allà on era més difícil remetre a arquetips paisatgístics i on es concentra més la població de classe

popular, distribuït de forma desigual la *urbanalitat*.⁵ Destaquen des d'aquest punt de vista les àrees de turisme massificat i l'eixample de les principals zones urbanes. En relació al supòsit primer, que associa identitat i responsabilitat territorial, queda refutat per la denúncia constant que les pròpies associacions ecologistes no han deixat de fer a líders i forces autòctones que s'han identificat justament com a tals, destacant els responsables dels partits polítics conservadors i dels gran interessos constructors i turístics, en general molt arrelats. Igualment, s'hauria de comprovar sociològicament si la creixent cultura del *transumidor* líquid es fixa distintivament en les diferents comunitats lingüístiques.

Així, la relació entre identitat cultural, lingüística i nacional i conscienciació ambiental resulta més complexa. No val a dir, en tot cas, que la reivindicació de la tradició estigui mancada de raons, o que sigui una pura estratègia victimista. Aquesta és la conclusió a què s'arriba sovint des d'una perspectiva purament constructivista dels discursos: ja que no hi ha més que construccions simbòliques, ja que tota comunitat és imaginada, ja que s'exclou la remissió a referents transcendents, essencials, les experiències o sentiments de pèrdua no tenen raó de ser. Hi ha, al contrari, una realitat social objectiva de destrucció de les fonts que fan previsible i governable l'existència, i que l'imaginari identitari ha permès articular.

Ara bé, el recurs a les metàfores organicistes i la identificació de les totalitats culturals amb entitats naturals no és menys problemàtic. Tant com ho és referir-se a la "sostenibilitat" per igual del medi ambient i de les comunitats històriques, un recurs freqüent també al territorialisme identitari, que, d'aquesta manera identifica els límits com a llindars de resiliència ecològica i, a un temps, de tolerància front dels canvis socials, culturals, poblacionals i fins i tot psicològics. L'extrapolació del fet biològic, determinat evolutivament, a categories històriques, es plasma recurrentment en la exigència de "sòtils de

⁵ Nogué (2010: 131) denuncia com aquests arquetips paisatgístics, basats en el seu treball en el cas de Catalunya, varen jerarquitzar les regions al si del nacionalisme, revalorant la Catalunya verda de muntanya i la del mediterrani antropitzat de les grans civilitzacions a costa del territori del sud, secs, aliens a les gestes medievals i els seus mites èpics i a on es concentren desproporcionadament els impactes ecològics i les grans infraestructures.

població” —expressió utilitzada també pel president Antich en el seu discurs d’investidura— com si es tractés d’un límit ecològic, quan, d’acord amb els indicadors biofísics, són els sostres de consum els que defineixen el grau de (in)sostenibilitat ecològica, un consum que, a diferència de la resta d’espècies, és molt desigual entre els membres de l’espècie humana. Això és més remarcable, si això és possible, al si de l’estructura social balear, una de les més desiguals de l’Europa occidental.

Pel que fa a les dues darreres claus del territorialisme identitari, ens fan tornar a l’accepció del territori com a àmbit nacional. El consum de territori, des d’aquesta perspectiva, significa la colonització d’una nació per una altra; no és l’espacialitat del territori el que desapareix, és el seu caràcter propi d’una comunitat nacional. Per aquí es pot explicar la resistència apuntada a la “ciutadania del món”, confosa amb la “classe Colón” dels conqueridors globalitzats, la elit dels “màsters de l’univers” que es desaferra del lloc fent de les Illes, com expressa plàsticament Andreu Manresa, ‘una immensa caixa de cabals, l’escenari cosmopolita del gran negoci automàtic del turisme d’estiu’ (1998: 227).

Aquesta és una qüestió que en la pràctica del discurs territorial es resol amb els principis de proximitat —apropar els punts de producció i consum— i de descentralització democràtica —apropar la presa de decisions al menor nivell possible i que inclogui el màxim nombre d’afectats. En el cas del territorialisme balear, aquests principis han entrat fàcilment en sinergia amb les demandes d’autogovern i autodeterminació, així com d’un règim fiscal més just. La raó està en el fet que a mesura que la descentralització política posterior al franquisme ha tingut lloc, s’han reforçat les institucions autonòmiques i locals, i la pressió popular ha tingut interlocutors immediats amb capacitat legislativa i executiva, encara que prou tancats a les seves demandes. L’èxit en el manteniment de la vida associativa conservacionista i ecologista, i el caràcter més avançat de la regulació territorial a les Illes en comparació al litoral del Llevant espanyol deuen molt a aquest procés, encara que la manca de controls democràtics als àmbits als quals s’han desplaçat recentment importants competències —cap a d’alt a l’Unió Europea, cap a baix, als Consells Insulars— fa que en l’actualitat la tendència es vagi

invertint. En tot cas, ha sortit reforçada una certa identitat balear, l'àmbit de la comunitat autònoma, pràcticament inexistent fins ara front de les fortes identitats tradicionals de cada una de les Illes i de l'orientació catalanista del nacionalisme illenc.

El fet insular ha estat, en tot cas, determinant en el dibuix de l'àmbit en què el discurs territorial es fa intel·ligible. És el territori de cada illa, perfectament delimitat per un litoral que es percep quotidianament, el que delimita el contorn a partir del qual s'han constituït els actors del discurs territorial i el seu àmbit de responsabilitat. Sovint aquests actors fins i tot en fan una lectura a un nivell inferior, el del territori del seu municipi o barriada, donant lloc a moviments veïnals i plataformes *nimby*,⁶ del tipus “gasoducte aquí no, central fora” de cert barri o indret, però que no s'oposa al mateix projecte si es localitza lluny, més encara si es pot fer ús dels seus beneficis —sia una carretera, una central elèctrica o un nou hospital. En moments en què aquestes expressions s'han concentrat en poc temps, com ha estat el cas de les grans mobilitzacions de finals dels anys noranta i del període 2004-2007, coincidint amb legislatures conservadores de grans projectes de transformació territorial, l'experiència històrica de l'activisme conservacionista i ecologista i la seva acumulació en associacions i organitzacions estables varen afavorir una comunicació integradora a la si d'un magna de reaccions socials més o menys disperses. En aquest procés el “territori” va quedar de nou ressignificat a un àmbit supralocal, cohesionant moviments que d'una altra manera haurien quedat immersos en conflictes d'interessos creuats, i articulant les seves demandes en una agenda comuna orientada a la sostenibilitat ecològica —racionalització del consum i producció elèctrica, mobilitat en transport públic, etc.— i d'habitabilitat —habitatge assequible, fesomia integrada del nuclis de població, accessibilitat a vies de titularitat

⁶ *Nimby*, del acrònim anglès “*not in my back yard*”, “no al meu pati”, fa referència a resistències locals promogudes no per raons de principi, sinó per interès particular: oposicions a que, per exemple, la nova presó o via de circumval·lació m'afecti personalment, però no al projecte en si. Aquesta categoria, molt emprada en la sociologia dels moviments socials, es contrasta amb agents o accions *niaby* “*not in anybody's backyard*”, “al pati de ningú”, o *nope* “*not on planet Earth*”, “no al planeta Terra”.

pública, gaudi de béns comuns com el paisatge i el litoral, etc. No és fàcil, en qualsevol cas, comprendre aquestes pràctiques a partir de les polítiques d'identitat nacional, tot i que el factor nacionalista, en la seva expressió progressista, continua sent protagonista en aquests actors mediadors del sentit comú i activadors de voluntat política i opinió pública.

Ni els actors davant els quals es reacciona, generalment integrats a les elits oligàrquiques locals, ni els membres del col·lectius mobilitzats, ni els àmbits en què els embats tenen lloc són definibles en general a partir de categories identitàries nacionals. Tampoc no ajuden a fer visible el rol que s'ocupa en la distribució planetària dels béns i els mals ecològics, i que la idea de ciutadà de la Terra aspira a expressar.⁷ De fet, si hi ha alguna identitat que resulti articulada és més la de la ciutadania participativa, la cívica, que la del poble nacional. En aquest sentit, la territorialització del discurs ambiental, més enllà de la seva força per sintetitzar a un temps els diferents eixos d'interpretació del processos de modernització turística —tota una bateria d'indicadors de recursos naturals, l'experiència de pèrdua de la continuïtat històrica, la dissolució de la comunitat densa i certa— pot ser ja un entrebanc per a l'extensió d'una nova cultura del espai a un món com el de la societat balear contemporània.

Bibliografia

- Alcaraz, M. 2008. 'El moviment ecologista. La possibilitat d'una perspectiva nacionalista (o indigenista?)', *Lluc*, 864 (juliol-agost), pàg. 9-11.
- Amer, J. 2006. *Turisme i política. L'empresariat hotelier de Mallorca*, Palma: Documenta Balear.
- Antich, F. 1999. *Discurs d'Investidura*, 22 de juliol de 1999, Disponible a

⁷ De fet, aquesta és la raó per la qual l'accepció del territori com a escassetat demarcada nacionalment no és una noció pròpia del ecologisme en tant que teoria o ideari polític, posició que Alcaraz rebutja (2008: 10), ja que el seu àmbit de responsabilitat ve donat per les relacions socioecològiques, no per les fronteres polítiques.

- <<http://www.mallorcaweb.com/News/cat/finestres/discursinve stiduraAntich.html>>. Consultada el 30 d'octubre de 2010.
- Buades, J. 2006. *Exportando paraísos. La colonización turística del planeta*, Palma: La Lucerna.
- Español-Echániz, I. 2010. 'Aesthetic experience of (landscape) nature', *Enrahonar*, 45, pàg. 41-50.
- GOB 2009. *Informe Mallorca, un toc d'alerta. Un any des del compromís de no consumir "ni un pam més de territori"*. Disponible a <www.gobmallorca.com/informejuliol2008.pdf>. Consultada el 10 de setembre de 2008.
- Manresa, A. 1998. *Baleares S. A. Lo dicho en El País*, Sant Jordi de Ses Salines: Res Publica.
- Medina, P. 2010. 'Paisajes habitables', *Enrahonar*, 45, pàg. 95-106.
- Muñoz, F. 2010. 'Los paisajes del transumer. El orden visual del consumo en tránsito', *Enrahonar*, 45, pàg. 107-121.
- Murray, I.; Blázquez, M.; Rullan, O. 2005. 'Las huellas territoriales del deterioro ecológico. El trasfondo oculto de la explosión turística en Baleares', *Geo Crítica (ScriptaNova) Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, Barcelona: Universitat de Barcelona, IX: 9, pàg. 181-204.
- Nogué, J. 2010. 'El retorno al paisaje', *Enrahonar*, 45, pàg. 123-136.
- Riutort, B.; Valdivielso, J. 2004. 'Canvi social i crisi ecològica a les Illes Balears', Valdivielso, J. (Ed.) *Les dimensions socials de la crisi ecològica*, Palma: UIB, pàg. 283-316.
- Rullan, N. 1999. 'De la cova de Canet al Tercer Boom turístic. Una primera aproximació a la geografia històrica de Mallorca', DD. AA. *El medi ambient a les Illes Balears. Qui és qui?*, Palma: Sa Nostra, pàg. 171-213.
- Valdivielso, J. (2005). 'Las Baleares en el espacio mediterráneo: un modelo enigmático', *Tribuna de la Mediterrània Fundació Universitat-Empresa de les Illes Balears, El Mundo-Baleares*, 23/04/2005